Szabó János

Az állampolgári tudat és a honvédelmi szocializáció

Az állampolgári tudat összetevői tekintetében – bármennyire is hátat fordítottak e kérdés új viszonyaink közötti tisztázásának a nevelési, szocializációs szakemberek – elengedhetetlen valamiféle minimum-konszenzus indítványozása. Úgy véljük, hogy a tartalmak alapvető megváltozása mellett is arról, hogy az ifjúság állampolgári jogainak, s kötelességeinek eleget tudjon és akarjon tenni, valószínűleg a belátható jövőben nem mondhat le egy minimális „közös többszöröst" kereső szocializációs politika.

Ehhez az állampolgárrá nevelést szolgáló intézményrendszer részéről egyfelől ismeretátadás (állampolgári ismeretek közvetítése – vagy szétszórtan különböző tantárgyak által, vagy koncentrált jogi, politikai, szociológiai, földrajzi, közigazgatási, szervezeti stb. ismereteket szintetizáltan, komplexen közvetítő tananyag keretében), másfelől politikai-közéleti gondolkodásra és tevékenységre szoktatás, gyakorlatszerzés biztosítása tartozik.

Az intézményeknek az állampolgárrá formálásban történő részvételével kapcsolatos gondolkodás még mindig a rendszerváltás során előállott bénultság állapotát tükrözi: az államszocializmus illuzórikusan optimista elképzelése az új nemzedékeknek kizárólag a módszerek jóságától, a szocializáció tudatos és összehangolt egységességétől, a káros hatásoktól való intézményes távoltartásától függő, jó állampolgárrá alakításáról már régen lejáratódott, mégsem mondhatjuk, hogy az ifjúság állampolgári minőségével kapcsolatos egyre nagyobb elidegenedés orvoslására nem ugyanazok a reflexek lépnek életbe ma is („Nevelje meg az iskola!"; „Jobb oktatást!"; „Szervezzük meg a szabadidejüket!"; „Átgondolt nemzeti alaptantervet!"; „Működjék jobban együtt az iskola, az ifjúsági mozgalom és a család!" stb.). Az új pluralista demokráciában viszont az intézmények állampolgári szocializációs tevékenységének eredménye igazából még nem érzékelhető, ezért igen nehéz igazat adni akár azoknak, akik a tudatos, tervszerű szocializációt tagadva azt állítják, hogy az új szabadságok minden intézményesítés nélkül, spontán módon is hatásosabban képesek jó állampolgárokat nevelni, mint a totalitárius korlátozások. De nehéz igazat adni azoknak is, akik elutasítják a spontaneitást, s azt mondják, hogy a plurális demokráciában nem azért van több esélye a jó állampolgári azonosulás kialakításának, mert az kevésbé tervszerű és tudatos, mint a totalitárius rendszerekben, hanem azért, mert választani lehet a különböző legális viszonyulásmódok, közvetítő intézmények között.

Az intézmények ifjúsági szocializációs tevékenysége tehát manapság egyfelől meghatározhatatlan a múlt eltaszítása és a jelen birtokbavételének hiánya miatt, másfelől meghatározhatatlan abban az értelemben is, hogy ma már bizonyosan nem lehet szó semmiféle egyetlen megoldásról (valamiféle központosított, egy centrumból szervezett intézményi összehangolásról). Az iskola, az ifjúsági szervezetek az állampolgári jogok és kötelességek gyakorló terepei – köztük a védelmi szerveztek is – egyértelműen tanácstalanok, az állampolgári nevelés nemzeti stratégiájának újjáépítését szorgalmazzák. Ám addig is, amíg ez megvalósul, teszik dolgukat, ahogy tudják: rábízva azt munkatársaik lelkiismeretére (ezt manapság pedagógusi autonómiának nevezzük), illetve a fiatalok – kli-

enseik – választására (ezt ma emberi jogi, szabadságjogi választásnak nevezzük). Az intézményesedés esetlegessége miatt az átmeneti periódusban ily módon az ifjúsági szocializáció döntő mértékben az új demokráciával, a megváltozott világ számukra adott valóságával, a rendszerteljesítményekkel való elégedettségükkel kapcsolódik össze. A pluralista demokráciákban a vállalkozás szabadsága mellé azok tudnak felzárkózni, akiket ez a valóságban vagy perspektivikusan sikerhez juttat, illetve akiknek sikertelenség esetén is biztosítja életfeltételeit. Akik az új demokráciákban nem a sikeresélyek értékelésével, hanem a jogos járandóságaik tudatában és azok követelésével közelítenek a közszektorhoz, illetve akiket megbénít az önérvényesítési feltételekből történő kirekesztettségük, azok nagy valószínűséggel nem viszonyulnak majd pozitívan a közszektorhoz és nem is lesz fontos számukra, hogy állampolgári képességeiket magas szintre fejlesszék, magas szinten működtessék.

Ezeknek az összefüggéseknek a felvázolására azért van szükség, hogy érthetővé tegyük az ifjúság ma jellemző állampolgári kultúráját, felkészültségét látleletként jellemző, alábbi kijelentéseinket:*

– az ifjúság állampolgári szocializációja ez idő szerint sem a magán-, sem a közszférában nem tudhat maga mögött sem konzisztens stratégiákat, sem rendszerszerű, szervezett intézményrendszert;

– az iskolarendszerben a korábbi szocializációs mechanizmusok elemeinek töredékeit spontán módon összeterelő reflexeké, a családokban a tulajdoni, a kulturális és a kapcsolati tőkehasznosítás sikeressége vagy sikertelensége alapján szerveződő orientációé, az ifjúsági szervezetekben a világnézeti besorolástól a piacképességi besorolásig tartó szelektivitásé, a nyilvánosságban az ifjúsági világkultúra fogyasztóinak és önmegvalósítóinak késztetéseié és a mindezt korlátozni kívánó közkötelességek elutasításáé a meghatározó szocializáló szerep. Következésképpen nem létezik domináns szocializációs minta;

– a politika világában mindenféle értékiránynak megtalálható a képviselete, s a kormányzó politikai akarat teljesítményével szemben is tartós az elégedetlenség, ami – legalábbis egyelőre – kizárja, hogy valamely politikai erő tömeges politikai szocializációs irány mintaadójává váljék;

– szülei korábbi szocializációs mintáit az ifjúság nem képes használni azok inadekvátsága miatt (nem demokráciára és nem piaci környezetre irányultak), az iskolarendszer viszont részint kivonult a nevelési feladatok területéről, részint „piacosította" a minőségi és a minimálisnál magasabb szintű tudást. Így az ifjúság rétegei akkor maradtak szocializációs vákuumban, amikor a legbefolyásosabb két társadalmi intézmény részéről (család–iskola) a támogatásra a legnagyobb szükségük volna;

– az instabil társadalmi környezet az ifjúság közszerepekre orientálódását is elbizonytalanítja: a fiatalok a rendszerváltást csak a vállalkozók és a politikusok számára látják egyértelműen hasznot hozó történésnek, a maguk számára többségükben veszteségesnek látják; a demokratikus intézmények működését igen szkeptikusan szemlélik és értékelik, azok új identitást gerjesztő képessége fejletlen; a saját esélyeiket a politikai döntések befolyásolására a korábbihoz hasonlóan, lényegében nemlétezőnek tekintik; a politikusokat szűk érdekek képviselőinek, az állampolgárok részvételi igényét mellőző, elkülönülő elitnek értékelik, a velük való azonosulás minimális körükben; az ország jövőjét és a személyes jövőt meglehetősen egyértelműen a társadalmi háttér alapján látják negatívnak vagy pozitívnak, a többség azonban a jövőt illetően ambivalens módon vélekedik; az ifjúság pontosan érzi a tudás, a szellemi tőke felértékelését és jövőjét a tudás-tőkéhez való hozzájutás arányában véli fenyegetőnek vagy sikerekkel kecsegtetőnek; ezzel ellentétben, a kilátástalansággal egyenlő mértékben, azaz a rosszabb életesélyű rétegekben növekvő arányban regisztrálható körükben az apátia;

* Ezek a kijelentések egy igen kiterjedt, s az irodalomjegyzékben jelzett kutatási háttér elemzéseinek szintézise alapján fogalmazódtak meg, s természetük szerint nem lehetnek részletezők!

– a fiatalok élettervei, aspirációi alapvetően a személyes környezet, az individuális érvényesülés kondícióira irányulnak (lakásszerzés, szakmaszerzés, önálló egzisztencia megteremtése, családalapítás, vállalkozás, saját javak szerzése, az élet élvezete stb.) és távol áll tőlük mindenfajta korábbi konzervatív érték, a közboldogulás segítése, a közérdekű teherválalás;

– az ifjúság képességei kibontakoztatása szempontjából elengedhetetlennek tartja a liberális értékeket, ugyanakkor – bár egyértelműen pozitívan fogadja a veszternizációt – kevésbé bízik a tőkés gazdaság társadalmilag pozitív eredményességében, nem hisznek a magántulajdon előnyösségében, s igen jelentős bizalmat táplálnak az ún. „harmadik utas" megoldások iránt. Azaz politikai orientációjuk szerint a szociális és a tőkés előnyöket együtt szeretnék;

– ahogy a szociális előnyöket is inkább a rosszabb társadalmi pozícióban lévők igénylik és a tőkés termelési mód velejáróit is (magántulajdon, egyenlőtlenség) ők utasítják el, a nemzeti érzelmű emberek nagyobb (politikai, gazdasági) szerephez juttatását is ők kívánják elsősorban. Azaz a modernizáció – konzervativizmus, liberalizálás – szociális biztosítékok dimenziókban a társadalmi hátrányokkal együtt növekszik a gondolati zavarodottság, a dezorientáltság, a szocializációs és integrációs zavar;

– a mai magyar ifjúság társadalmi-szervezeti érintettségét és közrészvételét szintén befolyásolták a rendszerváltozás hatásai. A regisztrációk azt mutatják, hogy általában kevesebb fiatal tartozik valamely szervezethez, ugyanakkor a megváltozott tartalommal újjászerveződő szervezetek között más és más arányban oszlik meg a részvételük is: nőtt az ifjúsági korúak vallásos szervezetekhez és csökkent az ifjúsági szervezetekhez, illetve a pártokhoz tartozása. Bíztató, hogy megnőtt körükben a civil szervezetekhez tartozás, viszont a negatív hatásokkal jár, hogy kevesebben élnek közülük a szervezetszerű sportolási és kulturális lehetőségekkel. A legerősebben azok ragaszkodnak szervezeteikhez, akik ezt vallásosságuk okán teszik, ám a legtöbben azok vannak, akik érdekvédelmük módozatait keresik ilyenformán.

Az iskolarendszerben a korábbi szocializációs mechanizmusok elemeinek töredékeit spontán módon összeterelő reflexeké, a családokban a tulajdoni, a kulturális és a kapcsolati tőkehasznosítás sikeressége vagy sikertelensége alapján szerveződő orientációé, az ifjúsági szervezetekben a világnézeti besorolástól a piacképességi besorolásig tartó szelektivitásé, a nyilvánosságban az ifjúsági világkultúra fogyasztóinak és önmegvalósítóinak késztetéseié és a mindezt korlátozni kívánó közkötelességek elutasításáé a meghatározó szocializáló szerep. Következésképpen nem létezik domináns szocializációs minta.

A több szervezethez tartozás a jobban pozícionált rétegek gyermekeire jellemző, a kevesebb szervezeti hatás viszont a kevésbé jó helyzetben levő rétegek gyermekeit érinti.

A nemzettudat az állampolgári tudatnak az a vonulata, mely bázisát képezi és mintáit adja a személyes és csoportidentitásnak és cselekvésnek.

A nemzettudat és nemzeti érzésvilág a történelmi-társadalmi tényezők lényegében korszakonként átalakuló terméke, melynek kialakulásáért az egyénen kívüli történelmi-társadalmi hatótényezők a felelősek, ám megjelenésük és működésük az egyéni és csoportviselkedéshez kötött.

A nemzettudat a világkép része, az identitással kapcsolatos érzelmi és gondolati mintákat tartalmazó kommunikációegyüttes, a társadalom által biztosított jelölőrendszeren belülről fakadó választás eredménye.

A nemzettudatnak biztonságpolitikai szempontból különleges jelentősége van, hiszen az identitás dinamikus hierarchikus struktúráján belül a nemzeti kategória aktivizálható, ha nyíltan vagy rejtetten erre felszólítás kap, a csoportazonosság védelmében vagy a saját nemzeti csoportra veszélyesnek mutatkozó etnikailag különbözőnek tartott csoportok, kisebbségek, másságot hordozók ellenében. A nemzettudat dinamizálását, másokkal szembefordítható aktivizálását az ingatag társadalmi-lélektani helyzetekben az előítéletekre alapozó demagógia eredményesen elvégezheti. Ez azonban csak akkor működik, ha a társadalom dezintegrált, dezorientált helyeztében az egyénben hovatartozás-érzésének pozitív mozzanatai (büszkeség, elégedettség, hűség) manipulálhatók, ha azok szerkezete nem eléggé tárgyilagosan felépített, ha túlsúlyban vannak az érzelmi vélelmek és nem a racionálisan levizsgáztatott tudás-elemek a meghatározók.

Ekkor ugyanis a nemzeti kudarcokért más csoportok bűnbakokkénti megbélyegzése, a saját erények túlértékelése elfedi a tények valóságos szerkezetét, lehetetlenné teszi az egyén, sőt a csoportok tájékozódását, az egyén és a társadalmi csoportok védtelenné válnak az érdekek vezérelte manipuláció sztereotípia-kölcsönzéseivel szemben.

A nemzettudat senkivel nem születik vele, arra mindenkit nevelni kell, s fontossága indokolja azt is, hogy a modern demokráciák népessége ne szenvedjen a féloldalas, vagy másként torzult nemzettudat hiánybetegségétől. Itt, Közép- és Kelet-Európában – ha csak a 20. századot vesszük is – egymás torz nemzettudatától már eleget szenvedtek a népek. Az új európai biztonsági struktúrába csak akkor viszünk biztonsági hozadékot magunkkal, ha népességünk döntő többségének olyan ép és öntudattal viselhető nemzettudata lesz, amelyet nem kell örökké kompenzálni a mások értékeinek megkérdőjelezésével, s inkább az önmérsékeltről adunk példát szomszédainknak, semmint az „ordas eszmék" iránti fogékonyságunkról. Bár e tekintetben ifjúságunk nem mentes bizonyos előítéletektől, azok mértéke szerencsére semmiképpen nem rosszabb, mint a környező országok mutatói.

A nemzettudat és az állampolgári tudat tehát azon közösségi relációink közé tartoznak, amelyeknek közvetlenül biztonsági vonatkozásuk van. Bizalmat és kiszámíthatóságot sugározni azok a nemzetek tudnak, amelyekről szomszédaik is tudhatják, hogy polgáraik hajlandóak a közösségük elvárásainak megfelelni, alávetni magukat a köz akaratának, vállalni a köz terheiből és olyan szilárd azonosságtudattal rendelkeznek, amely megengedheti számukra mindenki másnak a tiszteletét, s nem teszi lelki szükségeltükké, hogy elvitassák mások erényeit és eredményeit.

A védelmi szektor a társadalomtól nem készen, legfeljebb csak félkész állapotban kapja e társadalmi készségeket az ifjúság szocializációjának eredményeképpen, és saját eszközeivel tovább építi cselekvő azonosulássá, gyakorolt készségekké szilárdítja, amennyiben az állampolgári nevelés befejezője, legalábbis e dimenziókban. Ez akkor is így van, ha ebbéli „társadalmi szolgáltató" tevékenységéhez a védelmi szektor – s ezen belül nemzeti intézményként a fegyveres erő – hasonlóan az átmeneti válságtól megviselt civil társadalomhoz, maga sem rendelkezik túlságosan jó kondíciókkal.

A védelmi tehervállalás és a katonai szocializáció mint az állampolgári és nemzeti azonosságtudat próbája és fejlesztője

A katonai szocializáció az általános érték- és tapasztalatátadáson belül az a folyamat, amelynek során az állampolgárok (egyre újabb nemzedékei) elsajátítják azokat az értékeket, normákat, szerepeket, amelyek alkalmassá teszik őket egy adott védelmi fegyveres szervezetben elfoglalt helyük betöltésére. A posztmodern társadalmi fejlődésben a védelem intézményrendszere nem korlátozódik a fegyveres szervezetekre, illetve esetleg nem kötelező, hanem önként választható, továbbá a védelmi szolgálaton belül állampolgári jogon választható a nem fegyveres és a nem katonai, hanem az ún. polgári szolgálat egy legális és diszkriminatív következmények nélküli folyamatban. Ezért egyesek szerint célszerű manapság már általában a katonain túlmutató (hon)védelmi szocializációról beszélnünk.

A honvédelmi szocializáció jellegzetesen a felnőttkori vagy másodlagos szocializáció része, amelyet megelőz az elsődleges, az ún. „természetes belenövés" formájában átélt gyermek- és ifjúkori, illetve követ a munkahelyi és élethelyzetváltozásokból adódó számos további szocializáció. A honvédelmi – még inkább a katonai – szocializáció az általános állampolgári szocializáció része, ugyanakkor nem minden állampolgárra vonatkozik, csupán azokra, kik e körbe tartozó szolgálatot teljesítenek.

A modern társadalmakban általában kimaradnak belőle a nők, az egészségileg vagy más okból alkalmatlannak minősítettek, illetve akik elutasítják a fegyveres katonai szolgálatot. További szűkítést jelent a sorozásos rendszerről az önkéntes rendszerre áttérő fegyveres erők esetében a toborzás megváltozott módja: ez esetben csak a szolgálatot önként vállaló állampolgárok körére terjed ki, azonban a haderők csökkentése következtében bármennyire visszaszorul arányaiban, amíg a védelmi szerepre történő szocializálás szükséglete jelen van a társadalmakban, addig ezt a szocializációt mindig a közérdeket érvényesítő tehervállalás elfogadtatásának motivációja tartja fenn.

A katonai szocializáció alapvetően különbözik a legénységi, a tiszti és a tiszthelyettesi állomány számára. A legénység számára ugyanis csupán átmeneti, a tiszti, tiszthelyettesi állomány számára viszont tartós katonai, szakmai és hivatásszerepeket rögzít. A katonai szocializáció mindig konfliktusos folyamatban zajlik: e konfliktusok alapvetően az előszocializáció egyenetlenségeiből, a katonai szolgálatot teljesítők eltérő adottságaiból és motiváltságából, a katonai élet- és munkakörülmények és a speciális szervezeti követelmények megszokottól lényegesen eltérő voltából, a szocializációs folyamat helyi társadalmi környezetének, valamint az alkalmazott módszereknek esetleges negatív hatásaiból táplálkoznak. E konfliktusokkal annál inkább számolni kell, mivel szocializációs folyamat csak részben tervezhető és irányítható intézményesen, mindenképpen számolni kell a spontán szocializáció tényeivel, illetve a szándékolttól eltérő vagy azzal ellentétes hatásaival, amelyek az intézményes szocializáció hibáival azonos mértékben termelhetnek ki az intézményes törekvések ellenében ható informális ellenhatásokat.

A katonai szocializáció folyamatában megszülető személyes reagálásoknak alapvetően négy fokozatuk ismeretes: a szocializáció kudarca, amikor a személy nem sajátítja el a szükséges mértékben az elvárt készségeket, nem alkalmazkodik a szervezethez, sőt, a követelményeket szankcionálandó mértékben sértő magatartást tanúsít; túlélő passzivitásról beszélünk, amikor a személy nem sajátítja el a szükséges készségeket, de annyira hajlandó az alkalmazkodás minimumát produkálni, hogy a számára kellemetlen szankcionálást elkerülje; adaptációról van szó, ha a személy beilleszkedik a katonai szervezet hierarchizált világába, elfogadja a ráruházott szerepet, igazodik annak követelményeihez, törekszik a sikert garantáló szervezeti magatartásra, s ahhoz az érdekei racionális érvényesítését szem előtt tartva alkalmazkodik; konformizmussal van dolgunk, ha az egyén mérlegelés nélkül, kritikátlanul azonosul az intézményes követelményekkel.

A követelmények azonban – ahogy fentebb már említettük – jelentős mértékben eltérnek az állampolgári minőségek és a nemzettudat iránti igényességük tekintetében is a védelmi szervezet két meghatározó állománykategóriáját, a hivatásos (főleg tiszti) és a legénységi állományt illetően.

A tiszti hivatás állampolgári és nemzettudati szocializációs elemei

A 17–18. században még létezett az a gyakorlat, amikor sem a hatóságok, sem a társadalom nem tulajdonított különösebb jelentőséget a képességek alapján szerződtetett szakemberek – így katonatisztek – nemzeti hovatartozásának. Az európai nemzetállamok végleges formáinak kialakulása óta azonban, minél inkább össznemzeti érdekekre szerveződött hivatás tagjáról van szó, általában annál erőteljesebb a követelmény, hogy a hivatás vállalói intézményüknek a nemzet értékeihez kötődő hagyományait is továbbvigyék.

A magyar hivatásos katonával szemben szintén tradicionálisan erős elvárás a honvédelem nemzeti hagyományainak vállalása, ám a nemzeti tradíciók mellett a legjobbak mindig megtartották kapcsolatukat a „szakma" nemzetektől független professzionális tradícióival is.

A hivatásos katona vállalt történelmi értékei tehát alapvetően két forrásból táplálkoznak: a honvédelem nemzeti múltba visszanyúló példaértékű hagyományaiból és a katonai hivatás egyetemes történetének nemzetközi folyamatából. Ez utóbbiban szintén megtalálhatók az erkölcsi példázatértékű mozzanatok; a döntő azonban ezen belül mégis a katonai szakma elméletének, technikáinak, eljárásainak, gyakorlatának fejlődése.

A hivatásos katona által hordozott két értékforrás nem ellentétes egymással, hanem ellenkezőleg, kiegészíti, felerősíti egymást: ahogy a thermopülei hősöknek kijáró tisztelet csak növeli azt a nagyrabecsülést, amit az iránt a *Görgei Artúr* iránt érzünk, aki a komáromi–ácsi hatalmas ütközetben elszenvedett súlyos sebesülésének operálása után huszonnégy órát töltött nyeregben, hogy személyesen vezethesse a következő harcot, úgy pontosabban ismerjük „mesterségünk" mai tudnivalóit is, ha tudjuk, hogy az egyetemes fejlődésben mely eleme mikor, milyen hatásokra alakult ki és abban milyen szerepet vállaltak, milyen eredményességet mutattak fel honvéd elődeink.

A történelmi fejlődés lenyomatát nemcsak a hivatásos katonák nemzeti értékein és nemzetközi viszonyító, összehasonlító önértékelésén találjuk meg, hanem – ennél sokkal erőteljesebben – tényleges szakmai differenciálódásukon, belső állománykategóriáik jellegén és egymás közötti munkamegosztásán is kimutathatjuk.

Az a tény például, hogy a tiszti és tiszthelyettesi állománykategóriák közötti eltérés még ma sem csupán fokozati különbséget jelent egy hierarchikus felelősségi, hatalmi és illetékességi rendszerben, hanem minőségi váltást takar a katonai szervezethez kapcsolódó szerepek rendszerében, mély történelmi gyökerekből táplálkozik. A nyugati modern hadseregfejlődés történetében a tiszt és a tiszthelyettes jellegzetesen rendi értelemben elkülönülő eredettel bír. Európában, egészen a napóleoni háborúkig, tiszt csak nemes származású lehetett, míg az „altisztek" tipikusan a közrendű legénység soraiból tehetségük, harci erényeik, katonai teljesítményeik alapján kiválogatott „előrerukkoltak" lettek.

A reguláris hadseregszervezés kezdetén a tiszt az államhoz való rendi viszony hordozója volt, míg a tiszthelyettes a közkatonák csapatokon belüli közvetlen teljesítőképességének megítélése következtében lett valakiből.

Ebből adódóan a tisztek minden időben rendkívül egyértelműen igyekeztek megkülönböztetni magukat a „nem tisztektől". Még a 20. század elején is – amikor pedig már egyértelmű volt a polgári tendenciák térhódítása – az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében az őrvezető még a legénységhez számított, az altisztek közé csak a tizedes, szakaszvezető és őrmester tartozott, nekik járt a szurony, vagy kardbojt és a fehér bőrkesztyű.

A katonatiszttel szembeni társadalmi elvárások a történelem minden ismert időszakában igazodtak a társadalmak által fenntartott katonai rendszerek jellegéhez, a hadseregek nemzetközi viszonylatban és az adott társadalmon belül betöltött funkcióihoz.

Jelenleg, a második világháború utáni nemzetközi kapcsolatok harmadik szakaszában (az első 1945-től 1968-ig, az első nukleáris fegyverektől az USA és a Szovjetunió aktív stratégiai fegyverkorlátozási tárgyalásáig, a második ezt követően a Varsói Szerződés felszámolásáig, a bipoláris világrend megszűnéséig terjedt), az új típusú biztonsági rendszerek kiépítésének, s ennek megfelelően a korábbi destabilizáló katonai rendszerek új típusú stabilizáló szervezetekké történő átépítésének korszakába léptünk. E folyamat Európában kezdődött, itt jutott legtovább, ám még itt is meglehetősen hosszúnak ígérkezik a kontinentális méretekben való megvalósítása.

Távlatilag alapvető meghatározója lesz a módosított katonai rendszereknek, hogy a parlamentáris demokráciában élő ipari nemzetek esetében, bár összeszűkülnek a katonai funkció határai, de az erő, főként a nemzetközi kapcsolatok stabilizálására irányuló legitim erő továbbra is nélkülözhetetlen szerepet játszik.

Magyarország biztonságpolitikai orientációja arra irányul, hogy a nemzetközi kapcsolatok új szakaszában országunk egy megbízható európai biztonsági rendszer elemévé váljon, s ennek megfelelő helyet és szerepet szán katonai erejének is. A katonai nyelvben a „békefenntartás katonai jelenléttel" kifejezés azt jelenti, hogy a katonai rendszer akkor teljesíti stabilizáló funkcióját, „ha folyamatosan bevetésre kész, erejét csak minimális mértékben használja fel, s a benne rejlő, védekező katonai magatartás miatt nem a legyőzést tartja szem előtt". A magyar honvéd tisztikarnak ahhoz, hogy a rábízott Magyar Honvédséget önmaga átalakításával a jelzett irányban, a megváltozott funkciókhoz való igazodás érdekében vezethesse, számos merőben új feladatot kell megoldani és új képességekre kell szert tennie. Olyan új típusú professzionalizmust kell képviselnie, amely képes hatékony összekapcsolódásra a hivatás hagyományos erkölcsi és szimbolikus tőkéjével és létrehozni azt a testületi szellemet, szervezeti hatékonyságot, amelyben a honvéd tisztikar:

– az új helyzetben is képes a védelem össznemzeti érdekét hatékonyan szolgáló szervezet működését biztosítani;

– képes a katonai funkció „nagy eszméi" és a mindennapi tevékenység közötti kapcsolatot fenntartani;

– képes a társadalom és a hadsereg közötti választóvonal elvékonyodásából a védelmi képesség növelése számára haszonnal járó hatásokat biztosítani anélkül, hogy túllépné a védelmi illetékessége határait;

– képes kialakítani és fenntartani a hagyományokkal folyamatosságot tartó, ugyanakkor az új helyzetben is funkcionális és a nemzeti társadalom részéről is elismert katonai életstílus elemeit;

Jelenleg, a második világháború utáni nemzetközi kapcsolatok harmadik szakaszában (az első 1945-től 1968-ig, az első nukleáris fegyverektől az USA és a Szovjetunió aktív stratégiai fegyverkorlátozási tárgyalásáig, a második ezt követően a Varsói Szerződés felszámolásáig, a bipoláris világrend megszűnéséig terjedt), az új típusú biztonsági rendszerek kiépítésének, s ennek megfelelően a korábbi destabilizáló katonai rendszerek új típusú stabilizáló szervezetekké történő átépítésének korszakába léptünk. E folyamat Európában kezdődött, itt jutott legtovább, ám még itt is meglehetősen hosszúnak ígérkezik a kontinentális méretekben való megvalósítása.

– képes meglátni és értelmezni a biztonságpolitikai korszakváltás, a társadalmi, gazdasági korszakváltás és a haderő modernizációjának sokoldalú összefüggéseit;

– képes belátni és érvényesíteni a modern katonai rendszerek működésének azt az alapelvét, amely szerint a harckészültség nem a személyes agresszivitás vagy a merev ideológiai perspektívák kifejeződése, hanem a szervezeti hatékonyság alapvető eleme;

– képes belátni és érvényesíteni, hogy professzionalizmusa nemcsak szűk szakmai hozzáértést jelent, hanem a védelem céljainak, stratégiájának felismerésétől a mindennapi vezető tevékenysége során az általa vezetettek kollektív motivációi, csoportkohéziója folyamatos biztosításáig húzódó feladatokban is meghatározó.

Ahhoz, hogy a honvédtiszt e perspektivikus elvárások megbízható teljesítője legyen, eredményesen teljesítenie kell azt a már elkezdett feladatot, ami a korábbi bürokratizált haderőszervezet jellemzőinek lebontásából és egy új professzionális haderőszervezet felépítéséből reá hárul. Ez minden bizonnyal korszakos feladat és megjelenik majd

– a tiszti tevékenység céljában (előírások teljesítőjéből az intézményi eredményesség letéteményesévé kell válnia);

– a tevékenység minőségében (a szimpla normakövetést fel kell váltania az új reagálási minták kezdeményezőjének);
– az erkölcsi referenciákban (szabályzatok kizárólagossága helyett szakmai etika);
– a szellemi orientáció forrásaiban (hivatalos publikációk vonalassága helyett a szakértők véleménye);
– az elégedettségkeresés módjában (karrierizmus helyett a kihívások keresése);
– a szociokulturális ösztönzőkben (elöljárók mintái helyett az innovatív kollégák és az alárendeltek stimulációi);
– a referenciacsoportok választásában.

A sorkatonai szolgálat állampolgári és nemzettudati szocializációs elemei

A sorkatonák és a társadalmi hatások

Az elmúlt évek társadalmi, gazdasági és politikai mozgásai jelentős változásokat eredményeztek a sorköteles korú fiatalok, illetve a sorkatonák tekintetében is. A közvélemény-kutatások eredményeinek ismertetésén túl, szeretnénk néhány olyan alapvető összefüggésre is felhívni a figyelmet, amelyek aligha elhanyagolhatóak a honvédelem és a katonatársadalom folyamatainak megértése szempontjából. Legalább két fő tényezőt kell megemlítenünk: az egyik közvetlenül társadalmi-gazdasági eredetű és a honvédség szervezetétől függetlenül hat; a másik a környezeti változásokra reagáló honvédség szervezeti változásaiból származik.

A sorállományú korosztály – döntő hányadát tekintve 18–23 éves férfiakról lévén szó – már életkoránál fogva is számtalan problémával küzd. Túl a kamaszkoron, de még a felnőtt személyiség teljes kialakulása előtt, teljesíteniük kell az egyéves – 1997 augusztusától már csupán kilenc hónapos – katonai szolgálatot, amely a kibontakozó „sajátságos törekvések”, az életcélok megvalósításának útjában áll, vagy legalábbis azok elérését egy ideig (esetenként örökre) befolyásolja.

A gazdasági, családi hatásokon túl fontos a politikai, szocializációs hatás megemlítése is. A honvédelmi kötelezettség elviselését és a hierarchikus, parancsuralmi szervezet szocializációs hatásait is befolyásolja, hogy a társadalomban jól, illetve rosszul működő, kiforrott vagy kiforratlan, éppen felbomlott vagy éppen kialakuló hatalmi struktúrák léteznek-e, továbbá, hogy milyen típusú hatalomgyakorlásról van szó.

Mindazonáltal korántsem lehet egységes egészként tekinteni a sorállományt. Jelentős szubkulturális különbségek hatnak. Példaként talán a legfontosabbat említjük: a katonai szolgálat életútban betöltött szerepét, amely súlyos meghatározóként működik a katonai szolgálat elfogadásában, elviselésének mikéntjében. Egyesek számára jelentős anyagi, egzisztenciális veszteséget (pl. sikeres vállalkozók stb.) jelent, így mások számára a munkahelyért vívott küzdelemből való kiesést, vagy éppen szerencsés időhúzást az esélytelenség éveiben. Bár a katonatársadalom e csoportja számtalan más dimenzió mentén is csoportosítható lenne (pl. foglalkozás szerint vagy éppen a honvédelemmel kapcsolatos hozzáállásuk mentén stb.), a továbbiakban mégis egységesen fogjuk kezelni e csoportot.

Sorkatonák és a honvédségi szervezet

A sorkatonák a honvédség szervezetében sok tekintetben speciális helyzetbe kerülnek (sajátos feladatok, tömeges együttlét, korábban szokatlan alávetettség stb.). A bevonulók döntő többsége a hadsereggel köt életében először lényegében kényszerítő erejű „pszichológiai szerződést”: nem önként tagja a szervezetnek, tevékenységének irányítása a pozicionális hatalmon és a büntetések kilátásba helyezésén alapul. Az ilyen típusú szervezet, hatalmának erősítése, az egységes, engedelmes cselekvés céljából igyekszik megfosztani az egyént identitásának jó részétől (egyenruha, egyen-

hajviselet, elzártság stb.). Mindezen túl a hadsereg a szervezet szempontjából fontos „jól" szocializáltságot olyan rövid idő alatt kívánja elérni, ami többnyire lehetetlen. Így egyfelől (minden bizonnyal) sikerül a bevonult katonát a harcban nélkülözhetetlen készségekkel, tudással és sok tekintetben szervezetkonform viselkedéssel felruházni; másfelől azonban ez a folyamat pszichés zavarokat, deviáns magatartásokat, bizonyos szellemi leépülést stb. alapozhat meg.

Itt két dolgot feltétlenül jeleznünk kell: az egyik, hogy a sorkatonák öngyilkossági aránya nem haladja meg az azonos életkorú nem katona férfiak öngyilkossági arányát; a másik, hogy a honvédség szervezeti céljainak elérése érdekében évek óta lépéseket tesz a devianciára hajlamosabb férfiak (büntetett előéletűek, alkoholisták) katonai szolgálattól való mentesítésére.

A sorkatonák olyan mértékű „katasztrofális szociális változást" *(Allport)* élnek meg (kultúra, helyzet, szerep stb.), amely sokkal markánsabb a napjainkban dinamikusan változó társadalmi környezet kiváltotta hatásoknál is. Ezek viselkedést és személyiséget befolyásoló hatásáról tanúskodnak a következő kutatási eredmények. Sorkatonák egy kutatás során lehetőséget kaptak arra, hogy bármit leírjanak egy üres oldalra. Az ötszáz „üzenet" közül egy jelentős csoportnál egyéni problémákról esett szó és elsősorban pszichés gondokat említettek. Ugyanezen kutatás során derült ki az is, hogy a bevonulás óta 48%-kal többen dohányoznak, 37%-kal többen kávéznak és sokkal idegesebbnek, fáradtabbnak érzik magukat.

A fent említett környezeti, szociális változások, valamint a kríziseken keresztüli szervezeti megújulás felhalmozódásáról tanúskodnak a fegyelmi helyzet alakulását bemutató adatok, amelyek széles körben publicitást nyertek az utóbbi években. A legfrissebb eredmények valamelyest pozitív elmozdulást regisztrálnak. Ez bizonyos mértékig azon törekvéseknek lehet eredménye, amelyek a szervezet sorkatonákhoz való viszonyát akarják javítani (szelektívebb, szociális szempontokat jobban figyelembe vevő bevonultatás, feladatszabás; humán szempontok iránti érzékenység stb.). Ezen törekvések nyomán jelenleg folyik a humán, illetve megtörtént a tábori lelkészi szolgálat kiépítése, amely még akkor is eredményként könyvelhető el, ha azok az „erős" szervezeti-politikai érdekérvényesítő csoportok szándékai által terheltek.

Hogyan ítélik meg a sorkatonák az ország biztonságát?

1992-ben a sorkatonák a fegyverekre, hadseregre, illetve a békés, politikai eszközökre alapozott biztonsági garanciákat általában egymás mellett, illetve együtt tartották kívánatosnak. Ezen kérdéskörben az eltérő vélemények az iskolai végzettség függvényében alakultak ki. Az érettségivel rendelkezők nagyobb valószínűséggel preferálják a békés, politikai eszközöket és utasítják el vagy helyezik második vonalba a fegyveres garanciákat.

A biztonsági „garanciák" eszközeire vonatkozóan a sorkatonák a külpolitika elsőbbségét, illetve a hadsereg mindenkori készenlétét együttesen tartják legfontosabbnak. A kollektív biztonságot azonban elsősorban a szomszédos országokkal való jó viszonyban jelölték meg; ezt a véleményt többen támogatták, mint a környezetünknél erőteljesebb hadseregi modernizálást. Mindezeken túl úgy látták, hogy 1992-ben a politikai stabilitás és az erős gazdasági háttér szolgálná leginkább biztonságunkat. A 18–23 éves sorkatonák fokozott félelemérzetét látszik igazolni, hogy a környező országokbeli háborús konfliktusokat, illetve hazánk esetleges háború részvételét sokkal kevesebben tartják kizártnak, mint lehetségesnek.

Ezen álláspontot illetően 1996-ra lényeges változás történt, amennyiben a NATO-csatlakozás és a hadsereg-modernizáció szorgalmazói elsősorban a fiatalok köréből kerültek ki. E mögött a katonai szervezet professzionalizálódásába, az élet- és munkakörülmények korszerűsítésébe fonódó érdekeltségük, a civil kontroll és „a katona egyenruhás állampolgár" elvének érvényesülése iránti érdekeltségük képezte a fő motivációt.

Elégedettek-e a sorkatonák a feladat-végrehajtás feltételeivel?

A sorkatonák tárgyi, anyagi feltételekkel, vezetési, kiképzési emberi viszonyokkal való elégedetlensége feltételezett – szervezeti helyzetükből adódó – véleményorientációjuk mellett is figyelmet keltő. A vizsgálatok során egyértelművé vált, hogy elkerülhetetlen az eltávozások megfelelő rendszerének kiépítése, a szaktudásnak megfelelő beosztás biztosítása, valamint a tárgyi, anyagi (technikai) körülmények, ezeken belül a primer szükségletek kielégítése.

Az emberi erőforrások fejlesztésére tett honvédségi lépések (humán szolgálat, lelkészi szolgálat kiépítése stb.) szükségessége mellett a vizsgálati eredmények arra irányították a figyelmet a feltételrendszer komplex vizsgálatakor, hogy az csak akkor lehet sikeres, ha az említett igényeket kielégíti. A sorkatonák a honvédség akkori struktúráját úgy minősítik, hogy az sok tekintetben nem funkcionális. Ugyanakkor olyan szervezés-lélektani mozzanatok igazolódnak vissza, amelyek a „saját" alegységek, parancsnokok megítélését ennél jóval kedvezőbb színben tüntetik fel.

Mindent összevetve: az utóbbi évek változásai, így elsősorban a hadsereg nemzeti jellegének újjáéledése, környezetünk békéjének instabilitása és valószínűleg a hadseregben a fiatalok iránt tanúsított differenciáltabb figyelem magasabb szintre emelte a honvédség elfogadottságát. Ugyanakkor az új struktúraalakítást a sorkatonák nem tartják kielégítőnek – jelzi ezt a feladat-végrehajtás feltételrendszerének alapjaiban negatív hangulatú megítélése.

Irodalom

BÉKÉS ZOLTÁN: *Political Socialization of Teenagers and Post-Material Values in Hungary.* Kézirat, 1992.
CSEPELI GYÖRGY: *Nemzet által homályosan.* Századvég Kiadó, Bp. 1992.
Állam és polgár. Szerk.: CSEPELI GYÖRGY–KÉRI LÁSZLÓ–STUMPF ISTVÁN. MTA Politikai Tudományok Intézete, Bp. 1992.
Az alattvalótól az állmapolgárig. Szerk.: CSEPELI GYÖRGY–KÉRI LÁSZLÓ–STUMPF ISTVÁN. (megjelenés előtt).
CSEPELI GYÖRGY: *Változás és folytonosság a magyar teenagerek politikai szocializációjában.* Info-Társadalomtudomány, 1993. 16. sz.
ERŐS FERENC: *A válság szociálpszichológiája.* T-Twins Kiadó, Bp. 1993.
KÉRI LÁSZLÓ: *Vázlat az új politikai elit szocializációs hátteréről.* Korunk, 1994. 3. sz.
LENGYEL LÁSZLÓ: *Korunkba zárva.* 2000-Pénzügykutató Rt., Bp. 1995.
MOLNÁR FERENC: *A hivatásos és a sorkatonák helyzete a '90-es évek elején.* INFO-Társadalom-Tudomány, 1993. 24. sz.
PATAKI FERENC: *Társasdalomlélektani tényezők a magyar rendszerváltásban.* Valóság, 1990. 6. sz.
STUMPF ISTVÁN: *Politikai szocializáció, generációs kihívás, választói magatartás.* Kandidátusi disszertáció, 1994.
SURÁNYI BÁLINT: *A generációs faktor és a létező szocializmus összeomlása.* Valóság, 1991. 12. sz.
SZABÓ ILDIKÓ: *A megtanulhatatlan rendszer.* Társadalomtudományi Közelmények, 1991. 1–2. sz.
SZABÓ ILDIKÓ: *A politikai szoicalizáció nyomában.* Politikatudományi Szemle, 1994. 2. sz.